

Наталія КАШЕВАРОВА

**АРХІВ ОПЕРАТИВНОГО ШТАБУ РОЗЕНБЕРГА
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ВИКОРИСТАННЯ
НАЦИСТСЬКИМИ УСТАНОВАМИ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ
СПАДЩИНИ НАРОДІВ ОКУПОВАНИХ
КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

До актуальних питань історії Другої світової війни, пов'язаних з недостатнім розробленням архівних джерел, належить вивчення нацистської діяльності на окупованих територіях, спрямованої на знищення “документальної пам'яті” народів окупованих країн шляхом “чистки” та конфіскації фондів архівів та бібліотек, руйнації історично сформованих зібрань і колекцій. Крім заборони діяльності абсолютної більшості архівів і бібліотек, масштабного вилучення великих масивів ідеологічної літератури, відбувалася конфіскація документальних фондів як з метою цільового вилучення (цінні рукописні книги, стародруки, актові документи тощо), так і з метою створення джерельної бази щодо вивчення історії, культури, економіки, політичної системи та соціальних стосунків, психології народів, які мешкали на окупованих територіях. Така база створювалася з ідеологічних і пропагандистських міркувань з одного боку, з іншого – з метою розробки системи оперативного управління окупованими територіями, використання їхніх ресурсів в інтересах Третього рейху.

Найповніше ця діяльність реалізовувалася напіввійськовою нацистською організацією – Оперативним штабом рейхсляйтера Розенберга (далі – ОШР). Питання грабіжницької діяльності ОШР вивчало багато дослідників – П. Грімстед, У. Гартунг, П. Манассе, М. Зініч, О. Мазурицький, М. Коваль, Т. Себта, М. Дубик, Н. Малолетова, Л. Дубровіна та інші¹. Переважна більшість авторів розглядала цю діяльність у контексті реституційних проблем, викликаних масштабними конфіскаціями культурних цінностей – зібрань бібліотек, архівів і музеїв на окупованих Третім рейхом країн та вивезення їх до Німеччини. Водночас значно менша увага приділялася питанням ідеологічних засад діяльності Штабу, визначених ідейними концепціями націонал-соціалізму та спеціальними наказами Гітлера та Розенберга щодо його повноважень, функцій і завдань. Відповідно до них одним із найголовніших завдань

Штабу загальнодержавного значення була конфіскація книжок і документів, організація пошуку та відбору різноманітних відомостей про окуповані нацистами території, що мали стати у нагоді у боротьбі з так званими ідеологічними противниками націонал-соціалізму (більшовиками, світового єврейства та масонствами), сприяння використання цих документів.

ОШР було створено з ініціативи Альфреда Розенберга (1893–1946), одного з ідеологів Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (далі – НСДАП), “Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним ідейним та ідеологічним навчанням та вихованням” у Націонал-соціалістичній робітничій партії Німеччини (НСДАП), керівника Зовнішньополітичного відомства НСДАП, Рейхсміністерства окупованих східних територій². Архів ОШР, який зараз перебуває у розпорошеному стані, зберігається в Києві, Берліні, Москві³ і становить значну за обсягом джерельну базу для вивчення діяльності Штабу за період існування – 1940–1945 рр. Найзначніший масив документів – близько ста тисяч, зберігається в ЦДАВО України (ф. 3676, 3674 та КМФ-8).

Дуже розгалужена структура ОШР, що, крім Управління в Берліні, включала низку головних робочих груп (далі – ГРГ): України, Остланду (території Латвії, Литви, Естонії, Білорусії та частково – Росії), Центру – в окупованих областях Білорусії, головних робочих груп Франції, Бельгії і Північної Франції, Нідерландів – у Західній Європі, головної робочої групи Південного Сходу (Балкани), а також підпорядкованих їм робочих груп на місцях, зондеркоманд (“особливих команд”) та мобільних команд, дала змогу Штабові охопити у Східній Європі своєю діяльністю не лише території України, Білорусії, частини Росії, Литви, Латвії та Естонії, а ще й певною мірою контролювати становище в областях, де йшли бойові дії. Повноваження Штабу мали забезпечити йому підтримку з боку місцевих цивільних установ та військових служб⁴.

Загальна кількість штатних співробітників коливалася в межах 300–400 одиниць, однак багато “місцевих”, позаштатних, співробітників залучалися до виконання конкретних завдань. Ще певна кількість працівників працювала у бібліотеках і архівах на засадах співробітництва ОШР з місцевою владою. Основним завданням Штабу на східних територіях було проведення конфіскації, відбору для передавання до рейху ідеологічних матеріалів, а також опрацювання архівів, книжок, періодики, фотоматеріалів як первинних джерел для нацистських досліджень. Спеціальні підрозділи ОШР проводили використання цих джерел з ідеологічною та пропагандистською метою, створюючи тим самим джерела вторинного рівня – аналітико-синтетичні праці (статті, довідки, доповіді, екскурси, аналітичні матеріали, бібліографії та біо-бібліографії), залучаючи також відомості з усіх сфер життя окупованих східних територій⁵.

Метою подібної діяльності було створення на основі конфіскованих матеріалів фондів Східної бібліотеки Розенберга, що виступала б найбільшим у Третньому рейху відкритим зібранням з питань країн Східної Європи, використання цієї інформації у навчальному процесі, пропаганді, партійному вихованні, різноманітних наукових дослідженнях, передусім в так званій Вищій школі – майбутньому партійному університеті – з її також паралельно створеною Центральною бібліотекою, Культурно-політичним архівом та дослідними інститутами. Одночасно ці фонди мали б забезпечувати цією інформацією різні служби нацистської Німеччини, як нагальні потреби військової адміністрації для ведення війни, так і для якнайкращого освоєння та раціонального використання ресурсного потенціалу окупованих територій Радянського Союзу у майбутньому. Однак, у зв'язку із складністю глибокого та всебічного опрацювання накопичених великих масивів конфіскованих архівних і бібліотечних фондів, їх описування та активне наукове використання планувалося перенести на період після “переможного” закінчення війни.

Особливе значення для Альфреда Розенберга мала згадана Вища школа – партійний університет складної структури, що планували відкрити після завоювання “східного простору” під керівництвом Розенберга як центру ідеологічних досліджень, навчання та виховання, де паралельно проводилися б наукові дослідження у різних галузях науки: у генетиці, історії походження арійської нації, з расового питання, з питань релігії, історії, філософії, економіки тощо⁶. Крім того, це, як в значній мірі й діяльність ОШР, мало слугувати однієї з головних цілей націонал-соціалізму, а саме обґрунтування на основі відібраних матеріалів “історичної місії” німецького народу на окупованих територіях Сходу⁷. Тому в рамках Вищої школи було створено ще у 1939 р. Центральну бібліотеку та закладено цілу низку науково-дослідних інститутів, серед яких: Інститут німецької етнографії, Інститут біології і расової теорії, Інститут вивчення єврейського питання у Франкфурті-на-Майні (відкритий 26.03.1941 р.) тощо.

Нацистські установи, до яких надходили конфісковані матеріали для інформаційного забезпечення досліджень, поділяються на чотири основні групи.

Першу групу складають згадані Східна бібліотека Розенберга та Вища школа з інституціями, що входили до її структури, зокрема, з Центральною бібліотекою, Інститутом дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, Інститутом біології та расової теорії у Штутгарті, Інститутом німецької етнографії, Інститутом релігієзнавства, Інститутом Вищої школи з колоніальних питань, Культурно-політичним архівом Вищої школи, Науково-дослідною службою народного мистецтва й селянського господарства тощо.

Другу групу складають службита відомства рейхсляйтера Розенберга як “Уповноваженого фюрера у справах нагляду за ідейним та духовним навчанням і вихованням в НСДАП” та пов’язні з ним відомства НСДАП. Вони тісно контактували з ОШР з метою проведення різноманітних пропагандистських заходів, виставок, тематичних доповідей та лекцій, інформації для преси. Серед них були такі відомства: “Виставки та організація заходів”; “Драматургія” (“Театр”); “Прадавня історія”; “Єврейство та масонство”; “Зображувальне мистецтво”; “Континентально-європейські дослідження”; “Культурно-політичний архів”; “Література”; “Світоглядна інформація”; “Наддержавної влади”; “Наука”; “Навчання вермахту”; “Преса” служб Розенберга; “Пропаганда”; “Расова політика”; “Театр”; “Фольклористика [та організація свят]”; Зовнішньополітичне відомство Імперського керівництва НСДАП; “Східний відділ” НСДАП (Відділ преси); “Конфесійна протидія”; “Література” НСДАП; “Навчальні посібники”; Імперське генеалогічне відомство; Імперське управління НСДАП; Імперське навчальне об’єднання служб рейхсляйтера Розенберга; “Преса”, Центральне видавництво НСДАП (Мюнхен) тощо⁸.

Третю групу складають організації та служби цивільної і військової адміністрацій окупованих східних територій, насамперед Рейхсміністерства окупованих східних територій (далі РОСТ), наприклад, Центральна служба обліку та охорони культурних цінностей окупованих східних областей, Центр з вивчення Сходу, Відділ генеалогічних досліджень, Відділ політики тощо, інституцій та служб, що знаходилися на окупованих територіях у віданні рейхскомісаріатів, зокрема: Крайова служба давньої та ранньої історії у Ризі, Естонія (Рейхскомісаріат “Остланд”); Крайове управління бібліотеками, архівами та музеями Рейхскомісаріату “Україна” (далі РКУ) у Києві; Крайовий інститут давньої та ранньої історії (РКУ); Крайовий інститут дослідження палива (РКУ); Крайовий інститут дослідження матеріалів (РКУ); Крайовий інститут господарчих досліджень та краєзнавства (РКУ); Крайовий інститут хімії та хімічних технологій; Крайовий інститут з вивчення копалин (РКУ); Німецьке південно-східне дослідницьке об’єднання тощо. До цієї групи включено крайові бібліотеки, що, за задумом нацистів, мали б забезпечити діяльність наукових та науково-прикладних інститутів на окупованих територіях⁹.

Четверту групу складають науково-дослідні інститути, товариства, навчальні заклади та організації Третього рейху, що не входили до вищезазначеної системи Вищої школи, однак користувалися інформацією, наданою Штабом, надсилали дослідників до окупованих областей, робили запити щодо різних наукових матеріалів, книжок, періодичних видань, карт, атласів, різних планів та схем, фотографій. Серед них Берлінський університет ім. Фрідріха Вільгельма; Університет ім. Аль-

берта в Кенігсберзі; Університет в Мюнхені (Семинар з середньовічної та нової історії Греції); Університет в Познані; Баварська державна бібліотека та Берлінська державна бібліотека; Берлінський інститут музикознавства; Бібліотека Імперського відомства з дослідження ґрунтів; Ботаніко-мікробіологічний інститут Вищої технічної школи в Карлсруе; Гамбургський інститут світової економіки; Ганзейський університет в Гамбурзі; Інститут східних досліджень в Кенігсберзі; Інститут геоботаніки Познанського університету; Інститут давньої та ранньої історії Університету ім. Ернеста Морица Арндта; Інститут вивчення магдебурзького міського права тощо. Наукові матеріали замовляли державні установи та відомства, зокрема, Імперський фільмархів; Імперські відомства: пропаганди, зі статистики, використання фільмів і фотознімків в науці та викладанні, Генеалогічне відомство, кінофотоуправління, Рейхсміністерство науки, виховання та народної освіти, Рейхсміністерство пропаганди тощо¹⁰.

Документи архіву ОШР характеризують напрями його діяльності з установами Східної бібліотеки та Вищої школи, а також з іншими партійними, цивільними та військовими службами Третього рейху.

Найбільший масив складають архівні документи, всебічно пов'язані з діяльністю Східної бібліотеки, яка надавала конфісковані матеріали іншим установам вже в процесі комплектування та каталогізації і контролювала процес використання документів та видань. За складом у цьому масиві, в свою чергу, виділяються декілька груп документів.

Перша група – це документи організаційно-розпорядчого характеру Управління штабу та офіційних документів відповідального за питання комплектування Відділу використання, який мав у своїй структурі спеціальний підрозділ, що займався оцінкою, комплектуванням та розподілом цього конфіскованого матеріалу з різних східних бібліотек та архівів для Східної бібліотеки, оскільки “Східна бібліотека Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга” була призначена “[надавати] більшовицьку літературу (*Schrifttum* – *Н.К.*) у користування політичному керівництву рейху та німецькій і європейській науці”¹¹. Це інструкції та розпорядження, звіти та інші документи щодо різних поточних питань конфіскації та відбору літератури, комплектування і каталогізації, що роковують принципи комплектування бібліотек за темами та значимістю за характером видань (енциклопедії та спеціальні словники, ідеологічна проблематика вважалися найбільш пріоритетними¹²) для формування наукового фонду в цілому та за напрямками дослідження. Це джерела, що містять як конкретну, так і узагальнюючу інформацію. За відомостями кінця 1943 – початку 1944 р. у складі Східної бібліотеки перебували фонди з 33 найбільших міст СРСР, де вже була конфіскована вся література більшовицького змісту, а також матеріали з партійних архівів Дніпропетровська, Смоленська, Архіву революції, Музею “безбожників” та кіно-фотоархіву (75 тис. пластинок) з Києва тощо¹³.

Другу групу джерел складають документи робочих груп Штабу щодо поточної роботи з конфіскації, відбору та пересилання відповідної літератури та інших матеріалів до Берліну: нормативні документи, звіти з поточних питань з відбору літератури, організації дублетних каталогів Східної бібліотеки – у Києві та у Ризі (відповідно, серед документації ГРГ України та ГРГ Остланда), листування щодо розподілу номерів для каталогізації між Ригою та Києвом тощо.

Третя група джерел представлена робочими планами та звітними документами самих Центральної бібліотеки Вищої школи (далі ЦБВШ) та Східної бібліотеки, де зафіксовані надходження всіх матеріалів до відділів, їх обсяг, кількість, походження, а також стан каталогізації. Вони, як правило, містять загальну частину, в якій подається науковий опис наявного стану її фондів, а саме характер матеріалів, склад зібрань, ступінь їх опрацювання, критерії визначення актуальності матеріалів для їх можливого використання. До цієї групи документів належать також донесення осіб, представників цих установ, безпосередньо відповідальних за комплектування їхніх фондів. Надзвичайно цінними джерелами є заключні звіти та донесення, що висвітлюють стан фондів бібліотеки станом на конкретну дату.

Четверта група документів розкриває коло науково-дослідних установ Третього рейху, які перебували у контакті з цими бібліотеками, та теми їхніх наукових досліджень, інформацію щодо виконання запитів цих наукових установ про надання матеріалів, списки та переліки організацій, що мали контакти зі Східною бібліотекою. Вони відображають завдання оперативного обслуговування наукових інституцій в умовах воєнних дій, містять документи з передачі літератури, навіть конкретні замовлення та переліки матеріалів. Найбільшу вагу має численне листування з поточних питань забезпечення поповнення бібліотек установ, замовлення літератури, розшуку книжок з фондів Східної бібліотеки та ЦБВШ у 1943–1944 рр., уточнення наявності літератури та видачі книжок у тимчасове користування. Листування розміщене як у архіві Управління штабу, так і в архівах головних робочих груп України, Остланда, Центру та пронизує всі ці три основні підгрупи документів Штабу та Східної бібліотеки.

Питання, пов'язані зі ЦБВШ та Східною бібліотекою, активно розробляються у західній та вітчизняній історичній науці, що пояснюється підвищеним інтересом до питань переміщених культурних цінностей, в тому числі бібліотечних колекцій і зібрань, та їх реституції¹⁴. Їхні документи частково опубліковані¹⁵.

Станом на кінець 1944 р. Східна бібліотека вже мала зв'язки з цілою низкою різноманітних установ, запити яких могли б бути забезпечені з фондів Східної бібліотеки загальним обсягом на той період у 150 тис. томів. Перелік цих установ, представлений в окремому документі,

що перебуває серед загальної звітної документації Східної бібліотеки. Він має назву “Список служб та інститутів, що перебувають у зв’язку зі Східною бібліотекою Розенберга”¹⁶ та налічує 79 інститутів, служб, філіалів та підрозділів окремих установ та їх представників з різних областей рейху (Берлін, Прага, Бреслау, Познань та ін.), а також Вище керівництво вермахту. Серед всіх цих установ – не лише установи Вищої школи (наприклад, Інститут німецької етнографії, Інститут релігієзнавства, Інститут вивчення єврейського питання, Інститут расової біології), наукові та дослідницькі інститути і товариства (Інститут дослідження економіки східних (східноєвропейських) країн, Український науковий інститут у Берліні, Інститут Східної Європи в Бреслау, Інститут східноєвропейського права, Антиконтинент, Німецьке товариство ісламознавства (дослідження ісламу), Робоче товариство з вивчення більшовицької світової загрози, Служба з сільськогосподарських досліджень тощо), а й різні підрозділи НСДАП (відомства та служби, зокрема, відомство “Світоглядна інформація”), різні рейхсміністерства, наприклад, окупованих східних областей, пропаганди тощо), Трудовий фронт, а також організації та служби, пов’язані з розвитком промисловості. Вони проводили активні дослідження східних територій й замовляли великі обсяги профільної літератури, як наприклад, Інститут східноєвропейського права при університеті ім. Альберта у Кенігсберзі¹⁷.

Другий великий масив документів ОШР характеризують його відносини з іншими службами, що не входили до Вищої школи та Східної бібліотеки. У його складі також можна виокремити кілька груп документів.

Перша група – це керівні документи та допоміжні матеріали Управління штабу щодо цієї сфери діяльності та її практичної реалізації, наприклад, розпорядження щодо надання матеріалів іншим службам, регулювання відносин між Штабом та іншими інституціями у цій сфері; друга – це документи робочих груп, що займалися конфіскацією матеріалів та до яких також іноді надходили запити різних установ; третя – листування між ними. Остання група є досить інформативною щодо того, які матеріали, у якому обсязі та з якою метою були потрібні іншим дослідницьким установам, а також як практично реалізовувався цей процес.

Якщо установи Вищої школи, Рейхсміністерства окупованих східних територій, різні науково-дослідні товариства рейху використовували східні документальні фонди переважно з ідеологічною метою, окремі імперські відомства, підприємства, військові служби, а подекуди й окремі служби Рейхсміністерства потребували більше матеріалу, що мав практичне значення в умовах війни, а також щодо ресурсів та розвитку промисловості, наприклад, різноманітні картографічні та статистичні матеріали: атласи розвідок корисних копалин на території

СРСР, статистики промислового та сільськогосподарського виробництва тощо, відомості про містобудування, розташування промислового виробництва, гідроелектростанцій, географічні та геологічні видання тощо.

Частина таких установ працювала на засадах співробітництва, зокрема, з РОСТ та його службами, вермахтом, університетами, науковими товариствами та інститутами, що надсилали своїх співробітників та студентів для пошуку необхідних матеріалів для дослідження. У такому разі конфісковані фонди могли розподілятися за профілем діяльності установ. Так, за одним зі звітних документів Головної робочої групи Остланда, книги однієї з конфіскованих груп матеріалів розподілялися наступним чином: книжки про єврейство та іудаїзм, за виключенням необхідних для місцевої підручної бібліотеки, передавалися до Інституту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні; німецька художня література – для поповнення солдатських бібліотечок та у лазарети у Ризи; окремі шкільні книжки – до німецьких та місцевих шкіл у Ризи; російські книги німецькою мовою (поезія та проза), так як і книжки про Росію – до Східної бібліотеки у Берлін, але у Ризи залишаться спеціально виготовлені дублети для Управління штабу; книжки про історію мистецтва, музику, театр – профільним відомствам Розенберга, книги з релігієзнавства та релігійних питань – до Відомства “Світоглядна інформація”; книги емігрантів (видані після 1933 р.) – у Відділ використання Управління штабу; журнали, за винятком Балтики – до архіву журналів служб Розенберга, ще одна частина книжок, в тому числі мемуарна література, залишиться у підсобній бібліотечці ГРГ Остланда у Ризи¹⁸.

Крім того, саме Управління штабу проводило листування відносно запитів бібліотек різних наукових, освітніх та книготоргівельних установ рейху щодо поповнення фондів науковою літературою та конфіскованими в Україні архівами, а також цінними книжковими колекціями, рукописами, раритетами та унікалами.

Процес конфіскації різноманітних матеріалів та їхнє переміщення постійно контролювався з боку Управління штабу. Робочі групи та співробітники Штабу не мали права розпоряджатися вилученими матеріалами¹⁹. Для подальшого опрацювання, використання та передачі іншим службам існували спеціальні інструкції²⁰. Фонди менш загального значення з дозволу Управління штабу могли бути передані різним установам не через Східну бібліотеку, а безпосередньо з місця вилучення за умов дотримання правил користування ними. Так, згідно з розпорядженням № 10/42 за 1942 р. Управління штабу, щодо надання матеріалів іншим службам “всі книги та подібні речі, що походять з окупованих областей, мають бути інвентаризовані та відповідно оцінені Відділом використання Управління штабу та переправлені за призначенням”²¹.

Конфіскований матеріал, а також складені на його основі праці та огляди, часто використовувалися співробітниками Штабу для проведення виставок, підготовки газетних статей, доповідей, що проводилися для військових служб (вермахту), для цивільного населення на окупованих територіях, а також на території самого рейху. Серед основних тем найбільший відсоток належить загрозі світу від більшовизму та єврейства. Ці теми доповідей переважно вписувалися у так звані імперські навчальні (освітні) теми (Reichsschulungsthemen), що викладалися на спеціальних навчальних семінарах у партійних установах²². Вони звучали також на зібраннях членів НСДАП, спеціальних культурних вечорах, влаштованих для військовослужбовців та представників місцевої цивільної адміністрації, на навчальних курсах пропагандистів РВА (Російська визвольна армія)²³, на спільних зустрічах та нарадах співробітників самого Штабу.

Окреме коло установ, які зверталися прямо до ОШР, складали науково-дослідні інститути та вищі навчальні заклади Третього рейху, що не входили до системи Вищої школи. Серед них були Інститут дослідження магдебурзького права (у Магдебурзі), Інститут дослідження економіки східноєвропейських країн у Кенігсберзі²⁴, Інститут континентально-європейських досліджень при рейхслайтері Розенберзі²⁵, Інститут медичних досліджень імені кайзера Вільгельма²⁶, Дослідницький центр (служба) народного мистецтва та селянського ремесла (Forschungsstelle Volkskunst und bäuerliches Handwerk)²⁷ та інші числені інститути²⁸. Наприклад, Інститут східноєвропейського права університету ім. Альберта у Кенігсберзі займався серед іншого дослідженнями радянського права, а також права царської Росії, а отже надсилав до Штабу запити щодо можливого надання цілих комплектів видань, включаючи книжки, періодичні видання та зібрання законів майже з усіх галузей права (теорія права, історія та філософія права, сімейне, трудове тощо, усього понад 15 галузей), юридичні енциклопедії²⁹.

Серед громадських організацій, наприклад, Антиконтинент (Все-загальний союз антикомуністичних об'єднань), який у вересні 1943 р. звернувся з проханням надіслати повні комплекти щорічників більшовицьких журналів з теорії комунізму, таких, як "Під прапором марксизму", праці теоретиків марксизму (Бухаріна, Плеханова та ін.)³⁰. В свою чергу, організації інформували Штаб щодо публікацій окремих агітаційних та пропагандистських більшовицьких матеріалів, наприклад, різні посібники для професійних партійних агітаторів³¹. За допомогою ОШР було опубліковано багато матеріалів, зокрема, Герхарда Вундера "Справжнє обличчя більшовистської держави", опублікованого у періодичному виданні "Der Hoheitsträger" (№ 7 за 1943 р., Мюнхен), органі Головного Відомства освіти (Hauptschulungsamt)³², праця д-ра Поля, співробітника Інституту дослідження єврейського питання, що певний час працював при Штабі, під назвою "Євреї у Радянському Союзі"³³ тощо.

Серед установ, що регулярно замовляли різні матеріали було РОСТ, різні його служби, а також організації, що діяли на окупованих територіях за його посередництва, наприклад, Господарський штаб “Ост” (він же Економічний штаб “Ост”), яких замовив книги з народного господарства, промисловості, статистики з різних галузей, як економіки, природничих ресурсів тощо. Відділ народного господарства акціонерного товариства I.G. Farbenindustrie розшукував через Штаб видання Комісії з геології Комісаріату важкої промисловості “Геологія Радянської Росії” у 25 томах, книжки з мінералогії, серій праць Інституту геологічних наук, різні економічні та промислові атласи, технічні енциклопедії, матеріали щодо рідкісних металів тощо³⁴.

Верховне командування вермахту (das Oberkommando der Wehrmacht), підрозділи вермахту та інші різні військові служби замовляли матеріали, що мали стратегічний характер для поточного ведення війни, наприклад, топографічні матеріали³⁵, а також книжки для підручних військових бібліотечок тощо.

Таким чином, архів ОШР є важливим джерелом щодо вивчення конфікації, формування та використання наукових фондів бібліотек та архівів окупованих нацистами територій. Зміст роботи з конфіскованими фондами складався з аналізу, перерозподілу та використання архівних і бібліотечних фондів для аналітичних розробок в інтересах рейху, допомозі у науково-дослідній діяльності нацистським установам, окремим навчальним закладам, товариствам, союзам, а також Рейхсміністерству окупованих східних територій, різним військовим та цивільним службам, які розташовувалися як на окупованих територіях, так і в самій Німеччині, як у формі поповнення науковою літературою, так і науково-інформаційними матеріалами, складеними співробітниками ОШР.

Формуванню джерельної бази наукових та ідеологічних досліджень як НСДАП, так і інших численних наукових та освітніх установ, товариств та організацій Третього рейху слугувала діяльність ОШР щодо створення Східної бібліотеки Розенберга, Вищої школи з її дослідницькими інституціями ідеологічного характеру та Центральною бібліотекою, поповнення архівів та бібліотек численних наукових інституцій, партійних та навчальних закладів, інших різних профільних організації Німеччини як для подальших наукових досліджень, так і для оперативного використання цих матеріалів як центральними установами для проведення пропаганди, так і військовими службами вермахту, німецькими цивільними службами на окупованих східних територіях. Ця масштабна діяльність зруйнувала органічно складену систему і склад бібліотек та архівів, передусім України, нанесла велику шкоду її документальній спадщині. Разом з тим, ОШР та відомствам Розенберга не вдалося остаточно організувати та ефективно використати цю дже-

рельну базу як для запланованих досліджень, так і для власних оперативних завдань: нацистська Німеччина зазнала не лише військову, а й ідеологічну поразку.

¹ Щодо історіографії діяльності Штабу до 2004 р. див. *Боряк Г. В.* Дослідження історії переміщення книжкової культурної спадщини України в період Другої світової війни / Дубровіна Л. А. // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943): дослідження: анот. покажчик: публікація документів. – К., 2004. – С. 36–58. Див. також: *Зинич М.* Деятельность Оперативного штаба Альфреда Розенберга по вывозу культурных ценностей из СССР // Отечественная история. – 1999. – № 4. – С. 161–169; *Кашеварова Н.* Архівні джерела з історії науково-дослідної діяльності Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга на території окупованих країн під час Другої світової війни // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД; редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2007. – Т. 15. – С. 44–50; *Grimsted P. K.* Roads to Ratibor: Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Offprint // Holocaust and Genocide Studies. – Oxford, 2005. – Vol. 19, № 3. – P. 390–458; *Manasse P.* Verschleppte Archive und Bibliotheken: die Tätigkeit des Einsatzstabes Rosenberg während des Zweiten Weltkrieges übert. in DT. Georg A. Pippig. – St. Ingbert, 1997. – 157 s.; *Hartung, U.* Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948) – Bremen : Ed. Temmen, 2000. – 359 s. (Dokumentationen zur Kultur und Gesellschaft im östlichen Europa; 9).

² *Bollmus R.* Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. – München: R. Oldenburg Verlag, 2006. – 373 s.; *Molau A.* Alfred Rosenberg. Der Ideologe des Nationalsozialismus: eine politische Biografie. – Koblenz, 1993. – 194 S.; *Piper, E.* Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe. – München: Karl Blessing Verlag. – 2005. – 831 s.

³ *Grimsted P. K.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Ukrainian Research Institute Harvard University; Harvard Papers in Ukrainian Studies. – Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press, 2001. – 749 p.

⁴ *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його про бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943): дослідження: анот. покажчик: публікація документів. – К., 2004. – С. 114–148.

⁵ Детальніше щодо досліджуваних тем та організації цього процесу див.: *Кашеварова Н. Г.* Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944) // Архіви окупації, 1941–1944. – К., 2006. – Т. 1. – С. 860–871; *Її ж.* “Більшовистський експеримент” як об’єкт вивчення Оперативним штабом рейхсляйтера Розенберга окупованих східних областей в період Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 117–129; *Її ж.* Деятельность зондерштаба “Наука” Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга по конфискации ценностей научных учреждений Украины (1941–1943) // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития: науч.-практ. и теор. сб. / редкол. А. С. Онищенко (пред.) [и др.]. – К.: НБУВ, 2005. – Вип. 3. – С. 298–316; *Її*

ж. *Кашеварова, Н. Г.* Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гаупттайнзацфюрера Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листоп. 1942 р. // *Архіви України.* – № 1–3. – 2005. – С. 389–400.

⁶ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 176.

⁷ *Себта Т. М.* Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941–1944) // *Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.* – Т. 4. – К., 1999. – С. 400.

⁸ *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. – К., 2006. – С. 454–455.

⁹ *Малолетова Н. І., Дубровіна Л. А.* Звіти про діяльність Крайової бібліотеки Рейхскомісаріату України як джерело з історії бібліотек і долі бібліотечних фондів у період нацистської окупації Києва (1941–1943 рр.) // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики / НАН України, Ін-т історії України.* – К., 2001. – Чис. 6 (7), ч. 2. – С. 6–24.

¹⁰ *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архив. документов из киевских собраний. – К., 2006. – С. 462–463.

¹¹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 279, р. 98, к. 1382–1385.

¹² Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 118, арк. 2–3.

¹³ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 279, р. 98, к. 1382–1385.

¹⁴ Див.: *Manasse P.* Verschleppte Archive und Bibliotheken: die Tätigkeit des Einsatzstabes Rosenberg während des Zweiten Weltkrieges / *Übert. in DT.: Georg A. Pippig.* – St. Ingbert, 1997. – 157 s. *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його про бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз // *Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941–1943): дослідження. Анотований покажчик. Публікація документів.* – К., 2004. – С. 114–148; *Дубровіна Л. А., Малолетова Н. І.* Нацистська політика щодо вивезення бібліотечних фондів з окупованих територій у 1941–1943 рр. і формування Східної бібліотеки і Центральної бібліотеки Вищої школи у Німеччині // *Пам'ятки: археогр. щоріч.* – 2003. – Т. 4. – С. 46–69; *Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941–1943): дослідження: анот. покажчик: публікація документів / уклад.: Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова.* – К., 2004. – 813 с. – (Б-ки України під час Другої світової війни).

¹⁵ Див.: *Hartung U.* Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). – Bremen: Ed. Temmen, 2000. – S. 189–216; *Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікація документів. / Уклад.: Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова* – К., 2004. – С. 618–625, 762–765.

¹⁶ *Hartung U.* Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). – Bremen: Ed. Temmen, 2000. – S. 194–196.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 118, арк. 33–34, 34 зв.

¹⁸ Там само, арк. 6–7.

- ¹⁹ Там само, спр. 26а, арк. 54.
²⁰ Там само, арк. 40.
²¹ Там само, спр. 59, арк. 409.
²² Там само, спр. 2, арк. 14.
²³ Там само, спр. 171, арк. 212–215.
²⁴ Там само, спр. 42, арк. 11.
²⁵ Там само, спр. 59, арк. 76.
²⁶ Там само, арк. 11.
²⁷ Там само, спр. 118, арк. 109.
²⁸ Там само, спр. 22, арк. 42.
²⁹ Там само, спр. 118, арк. 33–34, 34 зв.
³⁰ Там само, спр. 2, арк. 18.
³¹ Там само, спр. 118, арк. 22.
³² Там само, спр. 16, арк. 26.
³³ Там само, спр. 118, арк. 54.
³⁴ Там само, арк. 88.
³⁵ Там само, спр. 213, арк. 21.

N. KASHEVAROVA

The Reichsleiter Rosenberg's Operational Staff Archive as a source of the Nazi establishments Eastern Europe occupied countries documentary inheritance usage history

Article is dedicated to the studies of how archives and libraries that were confiscated by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg from occupied Eastern European countries were used by the various Nazi organizations, high education institutions and societies with goals of propaganda and use of such resources to benefit Nazi Germany.